

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ПАМ'ЯТІ ВИДАТНОГО СОЦІОЛОГА ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

УДК: 316

В. А. Шелухін, студент

СУСПІЛЬСТВО У ПРОСТОРІ ТРАНСФОРМАЦІЙ, КУЛЬТУРА
У ПРОСТОРІ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ: ВІДКРИТІ ПИТАННЯ ДЕНІЕЛА БЕЛА

У пам'ятній статті-некролозі поряд із найбільш загальним оглядом теоретичного доробку відомого американського соціолога Деніела Бела автор акцентує увагу на найбільш проблемних і суперечливих місцях останнього, пов'язаних із аналізом стану культури та ідентичностей за умов переходу суспільства від індустріального до постіндустріального типу. Дана проблемна відкритість концепції Д. Бела може бути розглянута в світлі евристичного потенціалу самої концепції.

Ключові слова: творчість Деніела Бела, постіндустріальне суспільство, техно-економічна структура, культурні суперечності, ідентичність.

This memorial article provides the most general overview of Daniel Bell's theoretical work, as well as underlines the most problematic and contradictory aspects in his analysis of the state of culture and identity under transition from industrial to postindustrial society. Such problematic openness of Daniel Bell's conception may be treated from the perspective of its own heuristic potential.

Key words: Daniel Bell's work, postindustrial society, techno-economic structure, cultural contradictions, identity.

25 січня 2011 року пішов із життя відомий американський соціолог, футуролог і публіцист Деніел Бел. Свого часу він зазначив, що, на його думку, історія була частиною модерністського проекту й, народившись у межах інтелектуального простору європейської цивілізації, бере свій початок з XVIII століття [Белл, Иноземцев, 2007: с. 22]. У будь-якому разі, якщо так, то хоча б суто хронологічно він уже забезпечив собі можливість потрапити в її плін.

Деніелу Белу йшов 91 рік. Він народився 10 травня 1919 року в родині емігрантів, польських євреїв у США, а в тринадцятирічному віці змінив прізвище з Болоцького на Бел. Одержавши ступінь доктора філософії у Колумбійському університеті (1960), багато років викладав соціологію в Гарварді. Замолоду захоплювався соціалізмом і займався журналістикою, в особистій позиції прийшовши водночас до поєднання ліберальних та консервативних поглядів. Таке нестандартне поєднання знайшло своє відображення, на думку М. Кауфмана, в його теоретичній концепції [Kaufman, 2011: р. 1–2]. Головним внеском Деніела Бела в соціологію стали три праці: "Кінець ідеології" (1960), "Прихід постіндустріального суспільства: Спроба соціального прогнозування" (1973) та "Культурні суперечності капіталізму" (1976), проблеми викладені в яких, він розробляв і в інших своїх роботах [Белл, 1986: с. 330–342; Bell, 1965].

У праці "Культурні суперечності капіталізму" Д. Бел писав: "Історія – не діалектична... І суспільство, я наголошую, не цілісне, воно роз'єднане" [Bell, 1998: р. 10]. І хоч як соціальний дослідник Д. Бел відкидає діалектику, знайомлячись із його теоретичними абстракціями, щоразу більше переконуєшся в тому, що щось від "тотожності протилежностей" можна віднайти в його способі бачення тенденцій розвитку сучасного суспільства. Цей принцип, який, користуючись буденною метафорою, можна було б назвати "продиктованим життям", складає одну з важливих підстав концепції Д. Бела, котрий власним життям охопив майже ціле століття (1919–2011). І якщо погодитися з вельми поширеною тезою в дискурсі соціальних наук про особливий динамічний характер сучасного світу й соціальних трансформацій у ньому, то теоретичні погляди Д. Бела, які розвивалися й визрівали у такому часово-просторовому контексті, становлять інтерес уже хоча б із точки зору "закону великих чисел", саме в теоретичній соціології. Хоча соціальне прогнозування – рід складна й часто-густо невдячна, то принаймні оцінити

прогнози в міру наших сил і з погляду фундаментальної науки – не лише цілком правомірне бажання, а й неодиємна умова наукового поступу.

Осмилення дійсних парадоксів як "суперечностей" Д. Бел намагався концептуалізувати в своїй теорії постіндустріального суспільства, яке "організується навколо знання з метою суспільного контролювання й спрямування нововведень та змін; а це, у свою чергу, започатковує нові суспільні взаємини і нові структури, які мають скеровуватися політично" [Bell, 1998: р. 214].

Весь процес організації постіндустріального суспільства може бути констатований завдяки п'ятому структурним змінам, які мають охопити суспільства пізнього модерну для остаточної постіндустріальної трансформації: перехід до обслугової економіки замість, у вузькому індустріальному сенсі, виробничої; зростання значення диференціації суспільства за професійними ознаками; орієнтація на майбутнє; провідна роль теоретичного знання в організації всього дискурсивного простору постіндустріального етапу та формування інтелектуальної технології як нового механізму ухвалення рішень [Белл, 1996: с. 208]. Відповідні теоретичні побудови Д. Бел намагається обґрунтувати зверненням до показників макроекономічного характеру, стверджуючи про наявність в останні десятиліття (мається на увазі час до 1970-х років) відповідних зсувів між сферами економіки (частка сфери послуг у ВНП країн світу, зміни у професійній структурі та розподілі робочої сили тощо) [Белл, 1996: с. 209–210].

Складність роботи з такого роду концептуалізаціями зумовлена не лише певною мірою схематичності у виокремленні загальних тенденцій на основі емпіричних даних⁴³, а й самими їх теоретичними засновками. На

⁴³ Принаймні менше, ніж за півтора десятиліття після появи "Приходу постіндустріального суспільства" розпад СРСР, який оформив суверенну участь нових країн у світових процесах обміну та розподілу праці, засвідчив, разом із тим, суперечливу кристалізацію даних тенденцій у цих державах, навіть в Україні, де ми хоча й можемо говорити про зростання сфери послуг в загальній структурі економіки, але при тому доволі часто замовчується, що ця зміна відбувається консервативним шляхом – без інтелектуально-технічної мобілізації. Існування побудованого за принципами науково-дослідної інституції консалтингового підприємства, що надає певний тип послуг, неможливо співвіднести з групою крамарів у наметах. Невраховання таких банальних речей завжди лише широкі спектр

останніх слід зупинитися детальніше. Мова йде про знання як центр, навколо якого формується простір нової структури, відносини в межах якої координуються політично. Вже у цьому міститься вказівка на диференційованість різноманітних сфер нового типу суспільства. Д. Бел зазначає, що фундаментальним для нього є розрізнення "трьох сфер": техно-економічної структури, політики та культури, причому ці різні сфери "мають різні ритми змін і регулюються різними, досить часто суперечливими, осьовими принципами" [Bell, 1998: р. 10].

Отже, для початку ми маємо можливість щонайменше констатувати першу проблему, пов'язану з тим, що цілісний прогноз дається відносно сутності, якій відмовляють у цілісності. Дана проблема тим більш загострюється, коли взяти до уваги один із ключових принципів функціонування постіндустріального суспільства, згідно з Д. Белом, – орієнтація на майбутнє. Врахування цих зауваг, на нашу думку, різко проблематизує не лише розуміння цих "трьох сфер" як простору, в якому відбуваються дані соціальні зміни, але й ставить наріжним питання відносно природи та специфіки трансформації сталих ідентичностей. Узагальнюючи ще більше, ми неодмінно приходимо до дилеми, яка на аналітичному рівні може мислитися у категоріях протистояння різноманітних сфер і, перш за все, культури та техно-економічної (чи соціально-економічної) структури й політики. Сам Д. Бел визнає це питання як одне з найбільш проблемних в соціології. Зрештою, його книга "Культурні суперечності капіталізму" й була спробою якщо не розв'язати, то принаймні вказати на них з точки зору нової концепції [Bell, 1998: р. 33].

Перш за все, Д. Бел намагався переглянути два поширені підходи до аналізу взаємовідносин між культурою та соціально-економічною структурою з орієнтацією на ідеологічні позиції. Не без впливу такої орієнтації взаємовідносини мислилися в одновекторному спрямуванні, а саме: соціально-економічна структура як така детермінує простір культурної сфери. Г. Філіпс, автор змістовної рецензії на книгу Д. Бела, відзначив саме в цьому велику перевагу книги, а також реальну спробу автора теорії показати саму "суперечливість" культури за умов капіталізму на прикладі асиміляції чинника, здавалося б, абсолютно їй чужорідного – культури, що на світоглядних підставах здатна заперечувати капіталізм. "Він [Д. Бел. – В. Ш.] спробував показати модерністське та постмодерністське мистецтво (XIX століття і пізнішого часу) як потужну підривну силу капіталістичного етосу, а також те, що криза моралі може бути іманентною капіталістичним інститутам", – зазначає Г. Філіпс [Phillips, 1978: р. 49].

У Д. Бела ми це віднаходимо на самому початку книги, коли він веде мову про ніцшеанську рефлексію відносно сутності раціонального, яка вбиває вітаїстичну потенцію. Хоча для Фридриха Ніцше цей процес починається від античності й раціональність для нього тотожна сократизму⁴⁴, Д. Бел визнає, що для нього ключовим є розкриття суперечності між культурою та "функціональною раціональністю" у сфері соціально-економічної структури саме за умов капіталізму, який найменше характеризується єдністю культури та позакультурних структур, характерних для домодерної епохи.

Проблема "культурних суперечностей" у межах модерної цивілізації вагома, враховуючи принаймні два аспекти: по-перше, у ключі необхідності теоретичного аналізу пізнього індустріального суспільства; по-друге, з точки

зору аналізу суспільства при його переході на етап постіндустріальний (якщо поділяти цей прогноз). Проблема культури в просторі соціального – це, перш за все, проблема ідентичностей, і сам Д. Бел, йдучи шляхом визначення Ернста Касирера, визнає культуру як сутність символічну (на противагу її вузькому матеріальному антропологічному розумінню), яка актуалізує проблеми екзистенційного виміру людського буття [Bell, 1998: р. 12].

Вже на даному етапі може констатуватися принаймні одна "суперечність", зрештою, дилема, що існує на всіх рівнях соціального не менше, ніж у соціологічній теорії, а саме: дилема *структури*, тобто суспільства з необхідністю в ньому формування колективних рішень, і *агента*, або людини як особистості, індивідуальності, рішення якої не поєднуються в "колективних" рішеннях суспільства.

Цю фундаментальну проблему Д. Бел розкриває у контексті зміни типу праці в нових умовах – за умов переходу від доіндустріального суспільства з його підкоренням природи та індустріального суспільства з його протистоянням "штучній природі" до постіндустріального суспільства як "гри між людьми", яка пов'язана з необхідністю ухвалення колективних рішень [Bell, 1998: р. 146–149]. Вже на цьому етапі виявляється імпліцитно присутня інтенція в суспільстві до необхідності утворення ефективних механізмів формування ідентичностей, які мають охоплювати усіх учасників вироблення цих рішень. А це все – сфера цінностей, норм та спільного проектування майбутнього.

Свого часу ці функції намагалася виконати релігія, роль якої за умов секуляризації знизилася, а разом із тим, більш розмитою стала межа між "сакральним" і "профаним", що відіграла фундаментальну роль як підстава ціннісних оцінок та формування ключових сенсів, необхідних як для кристалізації внутрішніх мотивів дії, так і для комунікації. Такі умови нового соціального світу Д. Бел доречно характеризує в екзистенційних к'єркегорівських категоріях як "життя серед "страху й трепету"" [Bell, 1998: р. 154].

Говорячи про "вичерпний" стан модернізму як культурної кондиції сьогодні, Д. Бел остаточно робить проблемне коло замкненим [Bell, 1998: р. 20]. Проблема поставлена, але, очевидно, лишається незрозумілим, якою є розв'язка для неї.

Один із найбільш можливих механізмів подолання культурних суперечностей – це повернення до традиції, сприяння відновленню культурного правонаступництва, яке, поряд із системою ухвалення та реалізації колективних рішень у сфері політики, має стати змістовною альтернативою ринку, що втрачає можливості бути ефективним регулятором суспільного життя в цілому, як це видавалося ще від часів класичного лібералізму доби Адама Сміта. Лібералізм, таким чином, може стати "поверненням минулого" [Bell, 1990: р. 75].

Така альтернатива є не менш проблемною, особливо якщо включити до її простору проблему диференціації мистецтва та культури на елітарне й масове, вже не говорячи про те, як бути із традиційною в соціальних науках категорією капіталізму, що базується на принципах ринку, і яка позначає вже реалізований на Заході соціально-інженерний проект. Адже звужуючи в аналізі простір впливу тенденцій ринку, ми маємо щонайменше дві загрози: або не врахувати різниці між аналітичною та фактичною реальностями й бажане видати за дійсне, або ж розвернутися в своєму теоретизуванні настільки круто, що добу пізнього капіталізму з обмеженим впливом тенденцій ринку розглядати в принципі як посткапіталістичну.

можливостей для спекуляції навколо того, що ж є "сферою послуг", тим паче в "постіндустріальному суспільстві".

⁴⁴ Де Сократ розуміється як "предтеча культури, мистецтва та моралі цілком іншого ґатунку" [Ніцше, 2004: с. 519].

Всі поставлені проблеми передбачають свою актуалізацію за умов соціальних трансформацій, перспективи збереження/оновлення культурної традиції, проте в теорії Д. Бела постіндустріального суспільства вони не розглядаються у завершеній формі. Теорія дозволяє окреслити ці сутнісні суперечності суспільного розвитку та нашоухує на шлях пошуку теоретичних способів їх розв'язання. В цьому – сила теорії Деніела Бела, яка вже сама стала традицією в сучасній соціології.

1. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія / Упоряд. В. Лях. – К.: Либідь, 1996. – с. 194–250. 2. Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – с. 330–342. 3. Белл Д. Эпоха разобщенности. Размышления о

мире XXI века / Белл Д., Иноземцев В. – М.: "Свободная мысль". Центр исследований постиндустриального общества, 2007. – 304 с. 4. Ніцше Ф. Сократ і грецька трагедія // Ніцше Ф. Повне зібрання творів. Критично-наукове видання у 15 томах. – Т. 1. Народження трагедії. Невчасні міркування I–IV. Твори спадку 1870–1873. – Львів: Астролябія, 2004. – с. 497–530. 5. Bell D. Resolving the contradiction of modernity and modernism // Society. – 1990. – Vol. 27. – №3. – P. 43–50; №4. – P. 66–75. 6. Bell D. The Cultural contradictions of capitalism. – N.Y.: Basic Books, 1998. – 301 p. 7. Bell D. The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties. – N.Y.: Free Press, 1965. – 501 p. 8. Kaufman M. Daniel Bell, Ardent Appraiser of Politics, Economics and Culture, Dies at 91 // The New York Times [Електронний ресурс]. – с. 1–2 // Режим доступу: http://www.nytimes.com/2011/01/26/arts/26bell.html?pagewanted=1&_r=3 9. Phillips G. A Commentary on Daniel Bell's book "The Cultural contradictions of capitalism" // Leonardo. – 1978. – No. 1. Vol. 11. – P. 49–51.

Науковий редактор – к.с.н. Цимбал Т.В.
Надійшла до редколегії 20.10.10

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ ТА СЕМІНАРИ

С.С. Бабенко, канд. соціол. наук, доц., докторант,
О.Є. Ненько, мол. наук співроб.,
Н.Ю. Пенькова, асист.

ВИКЛАДАННЯ, ЗАСНОВАНЕ НА ДОСЛІДЖЕННІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР УДОСКОНАЛЕННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ З СОЦІОЛОГІЇ

Протягом 5-19 вересня 2010 року на базі оздоровчо-спортивного комплексу КНУ ім. Тараса Шевченка у с. Берегове (Крим) відбулась друга літня сесія трьохлітнього міжнародного проекту ReSET \ HESP **"Європейські візії та розрізнення: порівняльні дослідження в удосконаленні викладання соціології"**, який реалізується факультетом соціології Київського національного університету імені Т.Шевченка за підтримки Інституту Відкритого Суспільства (Будапешт). В межах проекту проводяться літні школи та весняні семінари з молодими викладачами соціології провідних ВНЗ України, Білорусі, Молдови, Вірменії, Грузії та Росії, спрямовані на удосконалення викладання курсів бакалаврської програми з соціології за допомогою залучення досвіду та результатів порівняльних міжнародних досліджень, результатів соціологічних напрацювань соціологічних спільнот цих країн для покращення розуміння соціальних процесів в цих країнах у порівнянні між ними та з країнами Європейського Союзу. Академічними директорами проекту є **Ольга Куценко** (професор, зав. кафедри соціальних структур та соціальних відносин КНУ ім.Шевченка, віце-президент Соціологічної асоціації України), **Клер Воляс** (директор інституту Нової Європи, професор університету Абердін (Великобританія), президент Європейської соціологічної асоціації 2007-2009), **Андрій Горбачик** (декан факультету соціології КНУ ім.Шевченка, керівник проекту Європейське соціальне дослідження в Україні), координатор проекту **Світлана Бабенко** (доцент та докторант кафедри соціальних структур та соціальних відносин КНУ ім.Шевченка, Україна).

Нове бачення соціологічного дослідження посткомуністичних суспільств як країн *нової східної Європи* та удосконалення викладання соціології цих країн є нагальною метою для становлення незалежної соціологічної експертизи соціальних процесів та обґрунтованої соціологічної теорії в професійних осередках цього ре-

гіону. Наразі, ця мета успішно втілюється в життя в рамках проекту "Європейські візії та розрізнення: порівняльні дослідження в удосконаленні викладання соціології". Спільними зусиллями організаторів проекту – професорів та молодих учасників – було вироблене концептуальне бачення "нової східної Європи", уточнені компаративістські основи соціологічного дослідження та викладання, створені принципи подолання методологічного націоналізму у соціології. У межах роботи проекту сформувались тематичні творчі групи, які працюють над навчальними тематичними модулями під загальною робочою назвою "Нова Східна Європа: соціологічні кейси для викладання та дослідження".

Тема другої літньої сесії – **"Європейські візії та розрізнення: соціальні нерівності та соціальна участь"**. Лекції, відкриті дискусії та колоквиуми професорів, запрошених до участі у другій літній сесії проекту, були зосереджені навколо декількох питань, що пов'язані із визначенням рівня універсальності соціологічного знання про європейські суспільства, можливостей та меж застосування західних теорій для пояснення процесів, які відбуваються на теренах нових європейських держав (НЄЕ). Запрошеними викладачами сесії стали провідні представники європейської та вітчизняної соціологічної науки з найкращих університетів та дослідницьких центрів: **Гьоран Терборн** (декан факультету соціології та політичних наук, університет Кембріджу, Великобританія), **Девід Лейн** (професор Емануель коледжу університету Кембріджу, Великобританія), **Ніколай Генов** (директор Інституту Східної Європи, Вільний університет Берліну, Німеччина), **Крістіан Херпфер** (професор факультету політичних наук, університет Абердіну, Великобританія), **Наталія Черниш** (завідувач кафедри історії та теорії соціології, Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна), **Євген Головаха** (завідувач відділом теорії та методології соціології, заступник дире-